

УДК 37(477–25):299 Науменко В.П.+37(477):929
Морачевський П.С. +002(477)(09)

Т. І. Котенко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ НАРИС В.П. НАУМЕНКА
(«ЧУМАКИ, АБО УКРАЇНА З 1768 РОКУ»
П.С. МОРACHEВСЬКОГО – РЕДАКЦІЇ)

Подано історію створення та встановлено три редакції літературно-історичної поетичної хроніки П.С. Морачевського «Чумаки, або Україна з 1768 року» – 1848–1849, 1852 та 1863 рр. Запропоновано публікацію невідомого дослідження В.П. Науменка «Хто такий був український писатель Хвилिमон Галузенко?» ([1916 р.]), здійсненого вченим за рукописним текстом першої та третьої редакції «Чумаків».

Ключові слова: П.С. Морачевський, В.П. Науменко, рукопис, редакція, поема, літературно-історична хроніка.

Постать Пилипа Семеновича Морачевського (1806–1879) (літературний псевдонім та криптоніми – Филिमон Галузенко (Хвилिमон Галузенко), «Ф. М.» або «М. Ф.») займає гідне місце в історії української культури: він першим здійснив повні переклади книг Нового Завіту та Псалтиря новою українською літературною мовою середини ХІХ ст.¹ Лише через це, на думку В.П. Науменка, він стає в один ряд з найвідомішими вітчизняними письменниками².

У фонді «Літературні матеріали» (ф. І) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається рукопис В.П. Науменка «Хто такий був український писатель Хвилिमон Галузенко?», який допомагає глибше зрозуміти витoki творчості П.С. Морачевського через аналіз одного з найвідоміших його творів – «Чумаки, або Україна з 1768 року»³.

Ця літературно-історична поетична хроніка П.С. Морачевського, створена автором у душі українського романтичного сприйняття

історичних подій часів козаччини початку – середини ХІХ ст., на думку вчених, не втратила свого значення й до сьогодні⁴. Поема прийнята пафосом національно-визвольної боротьби, в ній висвітлюються історичні події, що відбувалися в Україні впродовж кінця ХVІ – першої половини ХІХ ст. У центрі уваги – період Коліївщини 1768 р. Написано твір було під впливом «Гайдамаків» Т.Г. Шевченка⁵. Це найраніший відомий на сьогодні україномовний твір П.С. Морачевського.

Будучи написаною у несприятливі часи для української культури – розгром Кирило-Мефодіївського братства, арешт і заслання М.І. Костомарова, П.О. Куліша, солдатчина Т.Г. Шевченка, ця літературно-історична хроніка довгий час залишалася в рукописі, у списках автором не розповсюджувалася і тому не була широко відомою.

П.С. Морачевський був першим, хто історіографічно-художньо в поетичній формі подав події Коліївщини, літературно виписав в історичному контексті поряд із відомими історичними особами й забуті національні постаті, повернувши їх із сивого минулого.

Текст поеми допрацьовувався П.С. Морачевським при підготовці до видань в 1852 та 1863 рр. Тому маємо кілька авторських редакцій, які дійшли до нашого часу в рукописах.

Першою редакцією є першопочатковий текст поеми 1848–1849 рр. під назвою «Чумаки, або смутні часи України. Поема в шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилімоном Галузенком», який зберігся в авторському рукописові й знаходиться в ІР НБУВ, в архіві В.П. Науменка (ф. І, під № 691)⁶.

Роботу над поемою було розпочато автором у 1848 р. у місті Кам'янці-Подільському, де він написав три перші пісні, а продовжено й завершено в 1849 р. у Ніжині. Відомості про початок та кінець роботи над текстом поеми віднайдені нами у листі П.С. Морачевського до І.І. Срезневського від 26 листопада 1850 р., в якому він звертався до нього як до відомого вченого та цензора й просив посприяти перед Цензурним комітетом у її виданні⁷. Разом з листом автором був надісланий і текст поеми. Ймовірно, П.С. Морачевський отримав від І.І. Срезневського схвальний відгук, оскільки відразу ж почав працювати над підготовкою макету книги для окремого видання. Чи отримав автор офіційний дозвіл від Цензурного комітету, невідомо, скоріше ні, бо за підготовленим макетом книги не

було видано, до видання поеми автор знову приступив лише в 1863 р. (докладніше про це див. нижче).

У рукописові 1848–1849 рр. є авторський запис 1848 р. на с. 77, зроблений олівцем: «Получено письмо, что прошение мое, наконец, уважено: меня переведут на службу из Каменца в Нежин, въ 1849 году»⁸, та пізніші різночасові записи, правки й помітки до тексту.

Другою редакцією «Чумаків» є рукописний макет книги, який був особисто підготовлений П.С. Морачевським у 1852 р. під більш розгорнутою назвою (в порівнянні з попередньою редакцією), з зазначенням дати Коліївщини – селянсько-козацького повстання на Правобережній Україні у 1768 році – «Чумаки, або Украина з 1768 року. Поема в шести письнях, співана свідком тих часів столитним чумаком Иваном Чуприною на ночлигах чумацьких, в 1848 року». Спеціально до цього видання автором була написана післямова «До того, кому трапитця читати сю поему» (кн. 2, с. 189–196), в якій він наголошував на тому, що його поема – не казка старого чумака, а твір, складений на підставі наукових джерел з історії України: «Може ще хто назове мою поему чумацькою казкою... ні, вибачайте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, Історію Бантиша-Каменського, Маркевича, навіть Архієпископа Кониського, а для останньої, шостої пісні, Історію Нової Січі, або Останнього Коша Запорізького – Скальковського: там все найдете, мало що може не так. І про те не я винен, а хіба – не сим будь пом'янут свідок тих часів столітній Чумак Иван Чуприна: може, що й забув сердешний за старістю – вибачайте! Я пильно прислухавсь до нього від самого Кам'янця-Подільського, де перший раз зустрів його на ночлізі чумацькім під гаєм, аж до Ніжина; усе записував, щоб чого часом не забути – і от, шість його пісень перед вашими очима. Читайте на здоров'ячко, коли хто любить чумацькі пісні; а ні – так не беріть і в руки... от що!» (с. 189–196)⁹.

Макет у двох книгах, у 4°, на 378 стор., нині зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського під шифрами Ал 737 (кн. I, 170 с.) і Ал 733 (кн. II, 208 с.). Над художнім оформленням макету працювали В.О. Тренін, Х.В. Соломович¹⁰ та М.Д. Затиркевич – були підготовлені десять ілюстрацій до тексту. До музею ім. В.В. Тарновського він надійшов у складі раритетів із бібліотеки Л.І. Глібова¹¹. У реєстрі рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського він заінвентаризований

під № 238–239, із зазначенням дати його написання – 1848 р., яка була перенесена з назви поеми. Дата створення самого макету не вказана¹². Проте можна встановити, що він був підготовлений приблизно у 1852 р., оскільки ця дата проставлена в другій книзі на трьох ілюстраціях, зроблених Х.В. Соломовичем та В.О. Треніним (с. II, 31, 101). На жаль, підготовлений автором макет книги так і залишився нереалізованим, і все ж П.С. Морачевський не полишив наміру опублікувати свій твір, продовжуючи працювати над удосконаленням тексту.

Публікація поеми стала можливою лише в період українсько-го національно-культурного відродження у кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст., яке репрезентувалося передусім набуттям українською мовою поліфункціональності, виходом її у високу літературу, науку, законодавство, публіцистику і особливо – церкву.

Уперше уривок із поеми – вірш «На Україну» (з передмови) був надрукований П.С. Морачевським тільки у 1861 р. під псевдонімом Филімон Галузенко¹³. Але, у порівнянні з рукописом 1848–1849 рр., цензурою текст було значно скорочено – більше ніж наполовину.

Тільки у 1863 р. П.С. Морачевський зміг приступити до видання повного тексту поеми. Але з невідомих причин він не використав уже готовий макет книги 1852 р., а взяв за основу перший варіант тексту (першу редакцію) свого рукопису 1848–1849 рр., внівши до нього олівцем структурні перестановки, та чорнилом – часткові текстові правки. На с. 2 олівцем відмічено, що вірш “На Україну” надрукований у першому номері ж. “Основа”, із пропусками. По всьому рукопису наявні авторські відмітки з 9 квітня до 5 травня 1863 р., про час внесення ним для видання правок до тексту, напр., на с. 5 – “1863 г. Апр. 9”; на с. 256 – “Май 5. Витя¹⁴ приїхал из Петербурга”.

І саме за цим останнім варіантом тексту, який ми вважаємо його *третьою редакцією*, й було розпочато друкування тексту твору під літературним псевдонімом «Хвилімон Галузенко» та назвою за рукописом 1848–1849 рр. – «Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістех піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилімоном Галузенком». Опублікування розпочалося в Чернігові, в друкарні Іллінського монастиря. Спочатку були опубліковані перші дві пісні та вступ до поеми – «Замість Передмови»

(142 с.). Текст сильно постраждав від правок цензора, зроблених у 1863 р. Він був надрукований із численними пропусками, які відмічені у публікації крапками (іноді на сторінках зоставалися лише 4 рядки віршів, решта – крапки).

Подальше друкування тексту було призупинено, що на пряму стало наслідком Валуєвського циркуляру 1863р. про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Тоді під заборону вже було друкування національною мовою перекладу Святого Письма, зробленого П.С. Морачевським. Саме цей переклад і став поштовхом до появи горезвісного циркуляру¹⁵.

Отже, *третьою редакцією* є варіант тексту поеми, зроблений автором поверх рукопису 1848–1849 рр., до якого були внесені олівцем структурні та текстові зміни. У вересні 1863 р. цензурою був наданий дозвіл на друкування поеми, яке розпочалося лише в 1864 р., саме в третій редакції, якій так і не судилося побачити світ, вона й донині залишається лише в рукописі.

Повний текст поеми був опублікований тільки в 1930 р. Б.М. Шевелівим у праці «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми», з літературознавчим коментарем ученого, яке стало першим і до сьогодні єдиним ґрунтовним дослідженням твору¹⁶. Б.М. Шевелівим був виданий текст поеми разом із ілюстраціями за авторським рукописним макетом книги 1852 р. У 2001 р. текст поеми, опублікований Б.М. Шевелівим, був перевиданий за нормами сучасного правопису, із частковим аналізом, П.П. Хропком та Ф.Ф. Кейдою¹⁷.

Далі подаємо невідому в науці розвідку В.П. Науменка «Хто такий був український писатель Хвилимон Галузенко?» ([1916 р.]), автограф якої зберігається в архіві вченого в ІР НБУВ¹⁸ (ф. І, № 370). Дослідження було здійснене на основі аналізу тексту рукопису «Чумаки» 1848 р., на жаль, не завершене через буремні революційні події й громадянську війну в Україні та страту В.П. Науменка більшовиками 8 липня 1919 р.

Коли рукопис 1848–1849 рр. потрапив до В.П. Науменка, тоді вченим на титульному аркуші олівцем було вказано “Напеч. в Черниг. в 1864 г., под фамил. Ф. Галузенко (См. Комаров, Покажчик, стр. 13¹⁹) только первые две главы”, а в рукописі поеми олівцем відмічено правильність подачі в чернігівському виданні 1864 р. структурних перестановок тексту, зроблених автором, та опущені цензором тексти в двох перших опублікованих частинах поеми.

Як рукопис опинився у вченого невідомо, але це не було випадковим, оскільки він уже давно вдумливо цікавився життям і творчістю П.С. Морачевського. Саме йому належить перша ґрунтовна розвідка «Ф. Морачевский и его литературная деятельность» (1902)²⁰, в якій він детально проаналізував історію створення П.С. Морачевським перекладу українською мовою Нового Завіту та Псалтиря, спроби його опублікувати, відзначивши яку воістину апостольську справу здійснив П.С. Морачевський для українського народу. Він першим заговорив про П.С. Морачевського як про літератора – дослідив відомі йому і власне ним зібрані поетичні твори П.С. Морачевського, зробивши попередній висновок, що як поет він нічим суттєвим не відзначився. Але в ті часи, крім поезій і кількох віршованих комедій, з літературної спадщини П.С. Морачевського не було більше нічого відомо, хоча деякі твори ще зберігалися в авторських рукописах у родині, наприклад, поема «Мечты и планы» (1858) та роман «Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах» (1859).

Із нарису стає очевидним, що до 1916 р. науковці не ототожнювали ім'я Филимона (Хвилимона) Галузенка з особою П.С. Морачевського.

В.П. Науменко, проаналізувавши текст поеми «Чумаки» 1848 р., першим встановив авторство П.С. Морачевського, а також відзначив, що автор розповів у поетичній формі всю історію України останніх часів, починаючи з гайдамаччини, і зробив він це дуже гарно. Вчений назвав поему «Чумаки» цінним твором, вказавши, що його автор – «людина таланту немалого»²¹.

Розвідка В.П. Науменком готувалася до одного з випусків його студій «Нові матеріали з історії української літератури ХІХ ст.», але життя вченого трагічно обірвалося...

[Науменко В.П.]. Хто такий був український писатель Хвилимон Галузенко? Автограф. [1916 р.]. – ІР НБУВ, ф. І, № 370. – 14 арк.

«Мабуть, не багато хто тепер пам'ятає ім'я Хвилимона Галузенка серед наших писателів. Правда, не дуже-то велика спадщина досталась нам од нього: в «Основі» 1861 р. № 1 були надруковані його вірші під заголовком «На Україну», та через три роки вийшла у Чернигові книжечка «Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістехъ пісняхъ співана свідкомъ тихъ часівъ столітнімъ чумакомъ

Іваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ у 1848 року, а списана Хвилимономъ Галузенкомъ. Черниговъ 1864». Хоч, як бачимо, і сказано, що поема буде в шістьох піснях²², але в цьому виданнью тільки уміщено дві пісні і вступна частина «Замість передмови». В цих двох піснях річ іде про гайдамацький рух, але перша глава першої пісні «Тепер і колись» коротенько згадує минулі часи козацтва. Починаючи з другої глави «Ніч в Чигирині», ведеться розказ про те, як йшла підготовка до гайдамацького руху. Третя глава «Максим Залізник», четверта – «Гонець», пята – «Ганнуся». Цими п'ятью главами закінчається перва пісня. Пісня друга теж складається з п'яти глав: перва – «Монастир Чигиринський», друга – «Весілля перед Маковієм», [арк. 1] // третя – «Свячений», четверта «Розлука», пята «Сон». На цьому й скінчається надрукована в книжці частина усїєї поеми Галузенка «Чумаки»; тут про події самого центра гайдамацького повстання нема ще й натяки, з чого видно, що чернігівське видання було тільки для проби. Як глянеш на цю пробу, то зразу побачиш, що не легко вона виходила на світ божий: скрізь пропуски, і на сторінках іноді осталося тільки 4 рядки віршів, а все останнє – цятки. Книжечка невеликого формату (in 8°), всіх сторінок 142, по 20 рядків на сторінці. Я розказав з такими подробицями про цю книжечку через те, що вона зовсім позабута – це раз, що її ніде тепер не добудеш – це два, а крім того, про неї ні один з авторів історії української літератури не згадує, як і взагалі ніхто не згадує Хвилимона Галузенка. Забутий пііта – тай годі! Хто-ж він такий? Може так собі співець, як метеор, пролинувший в нашій поезії, тай зник на вікі десь у книжному хламї? Тільки і зостався він на спогад людям в «Покажчику» небіжчика М. Комарова, що старанно заносив в свою бібліографію все, про що йому навіть тільки довелось чути; так і тут: у Комарова занотовані і вірші в «Основі» Х. Галузенка, і його «Чумаки», тільки з помил [арк. 2] // кою, бо видання помічено не 1864 р., як воно було насправжки, а 1861.

Коли добре вчитатися в вірші Галузенка в «Основі», то можно побачити, що пише їх хто-сь такий, що мусив виїхати з своєї батьківщини; батьківщина ця познається з таких рядків:

Там на горі, на високій,
 Під гаєм зеленим
 Стоїть хата батьківська
 З садочком вишневим.

Є і поле круг хатини,
 І луг над Десною...
 Сумує автор за своєю рідною Україною тай каже:
 Чом-же, чом на Божім світі
 Я не маю волі?
 Моя воля з вітром в полі
 Де-сь шукає долі.
 О, коли-б я мав ту волю,
 Що пташка, - давно вже
 Полетів би в Україну...
 Та ба! стій небоже! [арк. 3] //

З цього тільки видно, що Хв. Галузенко родом з Чернігівщини, але через що-сь мусить жити не в рідному краю. По цих примітах нічого не вгадаєш, хто-ж такий наш автор. Обернемось тепер до книжечки «Чумаки». «Замість передмови», чим починається книжечка, показує, що вірші в «Основі» є тільки дуже скорочена ця сама передмова. Тут ми довідуємось, що автор не в неволі якій-небудь примусовій, а тільки життя його так склалося, що він, маючи жінку й дітей, мусить зароблять гроши де-сь на чужині. Видно це з таких віршів, які пропущені в «Основі»:

Взяв би жінку за рученьку,
 Тай гайда до ньеньки
 Через гори, через степи –
 Та дітки маленькі!
 Може, взяти їх на плечи
 Силоньки не стане?
 О, я б ніс їх на край світу,
 Не тільки в Україну!
 Та що-ж потім? Озоветься
 Голубка їх мати: [арк. 4] //
 Нічим діток зодягати,
 Нічим годувати!

А трошки далі автор говорить, що потім довелось таки йому попасти в рідну країну.

Пам'ятаю, й довго, довго
 Буде мені в тямку,
 Як я, оттут протягнувши
 Мою тяжку лямку
 І здивившись за тобою

Між сими скалами,
Кивав разом з буйним вітром
До тебе п'ятами.

В кінці-ж свого приступу автор, жиуючи вже в рідному краю, обергається до жінки з словами:

Годі, жінко, сумувати!
Утри свої сльози, -
Нехай лихо іде од нас
На густій лози!

Таким робом виходить, що Галузенко, родом з Черниговщини, довгий час примушений був жити десь не в рідному краю, а там де гори і скали, про які він натякає в своїх віршах; нескоро, але довеле так йому попасти знов з сім'єю в рідну [арк. 5] // країну.

Трудно з цими тільки фактами рішати, хто-ж був автор. Одно тільки видно зразу, що це був чоловік доволі освічений, в літературі – не який-сь молодик, бо стиль і мова його дуже гарні, а вірш – легкий, рівний і не шаблонний. Вплив Шевченка на автора дуже великий. Маючи це все на увазі, зразу можна сказати, що Хвилимон Галузенко – це який-сь псевдонім, і що автора треба шукати десь серед більш-менш відомих писателів. З фактів, що показані вище з самих віршів Галузенка, ясно тільки, що автора цього треба шукати серед черниговців родом, але доля його була така, що він з молодого віку свого оселився на чужині, де були і гори, і скали, а тільки вже далеко згодом довелось йому з сім'єю вернутися у свій край.

Не так давно до моєї рукописної збірки прибула рукопись «Чумаки» в повному виді. По де-яких карандашних замітках видно, що вона переписувалась в 1863 році. Заголовок – той самий, що і в черниговському виданні «Чумаки», та тільки тут всі шість пісень. Зміст усієї поеми показує, що автор хотів розказати в цих піснях всю історію України останніх часів, починаючи з гайдамаччини. Для цього він прирозумів таку фабулу: з чумаками сучасними автору, по старій звичу, чумакує столітній дід – чумак, який був не тільки свідком, але й учасником багатьох подій на Україні за останні 80 год. Він на стоянках чумацьких, маючи талан розказувати, передає про всі події молодим чумакам. Тут, починаючи з третьої пісні (дві перші так само як надруковано), іде річ про події в Лисянці, Зрада Гонти [арк. 6] // ляхам, події в Умані, Казнь Гонти і козацькі кари, смерть Залізняка. Цей зміст, розвинений в багатьох

і дуже цікавих подробицях, займає ще три пісні, так що події гайдамацькі розказані в п'яти піснях. В шостій пісні співає старий чумак про війну з турками в 1769 році, про атакування Січі в 1775 р., про те, як запорожці вийшли з Січі за Дунай та про кош запорізьський за Дунаєм, про поворот назад запорожців задунайських з Йосипом Гладким в 1828 р.

Як бачимо, у автора був дуже широкий замір, і виконав він його дуже гарно. Перечитавши все по цьому рукопису, я впевнився цілком в тому, що ми маємо діло тут з чоловіком талану не малого – це раз, а де-які подробиці до кінця вже розкрили мені, хто такий Хвилिमон Галуженко.

Пісня треття починається главою «Нудьга», де нічого не говориться про гайдамацькі події, а вся вона присвячена автобіографичним спогадам. Згадавши знов про свою любу Десну, автор говорить:

Десна! Десна! рідна моя!
Серця не вгамуюю...
О давно вже по тобі я
Над Дністром сумую...

Розказавши далі про те, що сумно йому серед гір та скель Дністрових, автор втішається тим, що тут-же, в тому місті, де і він, живуть жінка його, діти та ще «два-три чоловіка, души щирі, бо наши задесенці тоже». Вони у нього намальовані так: [арк. 7] //

Один – любо вас згадати
Тут мені – правдивий
Українець. Хто не гляне,
Скаже: незрадливий
Українське щире серце,
Українська мова
Так і світяться наскрізь в нім
В кожному його слові.....

Другий – то наш соловейко,
Нашої Вкраїни
Дитя рідне, незопсуге,
Чумак на чужині.

Серцю нудно часом стане –
Він нам заспіває

Нашу пісню українську, –
І серденько грає.....

Третій... ні, вже вибачайте,
Більш нема нікого.
І за тих що-ночі нишком
Я дякую Богу....

Посумувавши так, автор раптом переходить у другий тон:
[арк. 8] //

Стий! Стий! Годі сумувати.
На чужому полі!
Не без милості Бог, кажуть,
Козак не без долі!
У Києві в дзвони дзвонять,
А в Каменці чутко.
Привитай-же нас, Україно,
І щиро, і хутко!

Тепер ясно видно, що автор побував на чужині в Кам'янці-Подільському, а тут одібрав звістку, що його переведено куди-сь на Україну, під якою він розуміє, мабуть Київщину та лівобережну Україну. Збоку в цьому місті рукописі написана олівцем примітка, як коментарій автора : «Получено письмо, что прошение мое, наконецъ, уважено: меня переведутъ на службу изъ Каменца въ Нежинъ, в 1849 году».

Четверта пісня починається малюнком Ніжина, де, як ми знаємо тепер, автор побував; тут-же розповідається трошки і про Ніжинський ліцей Безбородька. Так само і в початку п'ятої пісні описується Ніжин та ліцей.

Після всіх цих натяків на рідну Чернігівщину, на довге пробування в чужому краю, а властиво у Кам'янці, на радісний переїзд до рідного краю в Ніжин, нема ніякого сумніву в тим, що Хвилімон Галузенко не хто інший, як Пилип Семенович Морачевський, що вже одним фактом перекладу [арк. 9] // в кінці 50-х років Святого Письма на українську мову мусить зайняти далеко не останнє місце серед українських письменників. 13 років назад, подаючи нашу невеличку розprawку «Ф.С. Морачевський и его литературная деятельность» (Кіев. Стар. 1903 г. №)²³, ми почали словами «habent sua fata libelli!», бо дуже цінна робота Ф.С. Морачевського – переклад Євангелія на українську мову, переживши усякої всячини, пролежав в рукописі мало не 50 год, та так, що і автора переклада, і самий

переклад зовсім було забули, аж поки Академія Наук не допомогла врятувати цю книгу з архівного пилу. Тепер, зовсім випадково, знов виявляється ім'я Морачевського, як автора не тільки не дуже-знов вдалою патріотичної поезії 50-х років про війну ягло-хранцузотурецьку («До чумака»), але й дуже поцінного твору, що тільки частиною виявивсь було на світ Божий, тай то під невідомим і забутим ім'ям Галузенка, між тим, як цей твір в цілому своїому змісту охоплює дуже інтересні сюжети нашої України з половини 18 віку і являє з себе поему, яка і досі, на мій погляд, не загубила своєї вартості.

Що Хв. Галузенко, з його надрукованими творами, єсть ніхто інший, як П.Сем. Морачевський – це доказувати більше не треба; хіба тільки нагадати, що Морачевський, родом з села Шестовиць, Чернігівськ. повіту, уродився в 1806 р., а скінчивши Харьківський університет в 1828 р. математиком, стає учителем цього предмету у Сумах; але через чотири роки, в 1832 р., знов держить [арк. 10] // іспит в Харьківському університеті на учителя гімназії по рускій словесності, і зараз-же одбирає учительське місто в Луцьку (перша чужа сторона), а через 3 роки переводиться в Кам'янець в гімназію (друга чужа сторона, про яку він і згадує в «Чумаках»), де зостається до 1849 року, коли він переведений був з Кам'янця в Ніжин на посаду інспектора лиця Кн. Безбородка. [Див. про це в згаданій моїй статті про Морачевського]. Чого-ж так Морачевський плакався на цю чужу сторону, як на неволю? Пригадаймо, в відповідь на це питання, «Записки Івана Матвеевича Сбитнева» (Кієв. Ст. 1887 г. № 2–5). Там розказано, як в 1832 році, не питаючи про згоду, переводили педагогів лівобережців на Поділля та на Волинь, де, після повстання 1830 року, російський уряд порішив завести школи на нових началах. Сбитнев і розказує, між іншим, як в юлі 1832 року позганяли в Харьків до попечителя округи 52 чоловіка з гімназій курської, вороніжської, чернігівської, катеринославської, херсонської та астраханської губ; як ім професори харьківські робили іспити, заховавши ці іспити в обіж ніби розмов з 2–3 учителями враз. Після всіх цих заходів вибрано було тільки 12 чоловіка, і серед їх був і Морачевський, якого визначили учителем в Луцьку гімназію.

Сбитнев дає нам змогу догадуватись і про тих двох земляків Морачевського, про яких він згадує, як визначених учителями в Кам'янець, куди через 3 роки перевівся і Морачевський. Перший –

мабуть чи не Хв. Китченко, автор де-яких розправ, як напр.: «Украинская линия» (Черн. Губ. Вед. 1850 г. № 14–16) і «Участие Южной Руси въ общей жизни Россіи по законодательству» (Там-же № 17 і 18). Другий чи не був [арк. 11] // И.Д. Красковский, учит. латин. мови, якого я знав вже зовсім старим чоловіком у Києві в 60-х роках. Про його теж говорить Сбитнев, що він був визначеним учителем у Камьянець... [арк. 12] //».

¹ Основні відомості життя й діяльності П.С. Морачевського див.: *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Киев. страница. – К., 1902. – Т. 79, нояб. – С. 171–186, дек. – С. 459–479; *Шевелів Б.* «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Х.; К. 1930. – Кн. 6. – С. 17–36; *Морачевський П.* Твори. – К., 2001; *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин, 2006.

² [*Науменко В.П.*] Хто такий був український писатель Хвилімон Галузенко? – ІР НБУВ, ф. І, № 370, арк. 10.

³ Назва поеми подана скорочено, далі подається ще більш скорочено – «Чумаки».

⁴ *Шевелів Б.* «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми. – С. 35; *Морачевський П.* Твори. – С. 9.

⁵ *Шевченко Т.* Гайдамаки. Поема. – СПб., 1841 р. – 131 с.

⁶ Копії окремих віршів із цієї поеми та декілька інших віршів зберігаються в архіві В.П. Науменка у ф. II, № 3116–3123.

⁷ Письмо Ф. Морачевского к И. Срезневскому. г. Нежин, 26 ноября 1850 г. Выписки и копии писем из частной коллекции И.И. Срезневского, сделанные В.И. Срезневским 24. VIII. 1898 г. СПб. – Отдел рукописей Библиотеки Академии наук России, шифр 26. 2. 364, л. 19 а–20 а.

⁸ У 1849 р. П.С. Морачевського було призначено на посаду інспектора Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії, на якій він працював до відставки 1859 р.

⁹ *Бантъши-Каменский Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч. 1–4; *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. 2; *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – М., 1846; *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1841. – Т. 1–3; (То же. – 2-е изд. – Одесса, 1846).

¹⁰ Х.В. Соломович із 1851 року працював учителем малювання в Ліцеї князя Безбородька, і товаришував з П.С. Морачевським.

¹¹ *Арендар Г.П., Ситий І.М.* Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Каталог // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 143. – (Подано фотографію титульної сторінки поеми).

¹² *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Там само. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 31, № 238–239.

¹³ *Галузенко Филімон.* Вірш «На Україну» // Основа. – 1861. – № 1, січ. – С. 91–93.

¹⁴ Син П.С. Морачевського.

¹⁵ *Стародуб А.* Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року // Високий Вал. – Чернігів. – 2006. – 4 верес. – Інтернет видання: <http://www.sian.ua.info/index>.

¹⁶ *Шевелів Б.* «Чумаки» Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми. – С. 17–106 (публікація поеми на с. 37–106).

¹⁷ *Морачевський П.* Твори. – С. 19–226.

¹⁸ Науменко Володимир Павлович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. – К., 2002. – С. 382–389.

¹⁹ *Комаров М.* Показчик нової української літератури (1798–1883). – К., 1883.

²⁰ *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Киев. старина. – К., 1902. – Т. 79, Нояб. – С. 171–186; дек. – С. 459–479.

²¹ [*Науменко В.П.*]. Хто такий був український писатель Хвилімон Галузенко?, арк. 7, 10,.

²² Тут і далі підкреслення В.П. Науменка.

²³ Помилково вказаний 1903 р. Див.: *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Т. 79, нояб. – С. 171–186, дек. – С. 459–479.

Summary

The history of the creation of the literary-historical chronicle in verse of P.S. Moratshevsky “Choomaks, or Ukraine since 1768” is given in the article. The author finds out three redactions of the work – of 1848–1849, 1852 and 1863. An earlier unknown investigation of V. P. Naumenko “What was the Ukrainian writer Khvylymon Haluzenko?” ([1916]) carried out after the hand-written text of the 1st and 2nd redaction of the “Choomaks” is submitted to publication.

Key-words: P. S. Moratshevsky, V. P. Naumenko, manuscript, redaction, poem, literary-historical chronicle.